

[1–2020]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

[1–2020]

Fakulta
humanitních
studií UK

Faculty
of Humanities,
Charles University

Obsah | Contents

1. Studie a eseje | Studies and Essays

Editorial 7

MARIE-ELIZABETH DUCREUX – Early Modern Mobilities and People on the Move: An Epistemological Challenge
Raně novověké mobility a lidé v pohybu: epistemologická výzva 9

VLADIMÍR URBÁNEK – Transfer vědění, nebo rétorika exilu? Pobělohorští exulanti a jejich sebe prezentace v písemnostech Hartlibova okruhu
Transfer of Knowledge or Rhetoric of Exile? Bohemian Exiles and their Self-Representation in the Hartlib Papers 36

RADMILA PRCHAL PAVLÍČKOVÁ – Textové praxe Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezručic mezi rodinnou pamětí, kulturním překladem a exulantskou každodenností
The Textual Practices of Jan Jiří Harant of Polžice and Bezručice Between Family Memory, Cultural Translation and Exile Everydayness 54

2. Diskuse a rozepře | Discussions and Disputes

Editorial 99

SAMUEL TRIZULJAK – Klérofašismus, alebo prezentizmus?
Clerical Fascism or Presentism? 101

MILOSLAV SZABÓ – Kritická diskusia, alebo apológia?
A Critical Discussion or Apology? 112

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

LIESBETH CORENS – Confessional Mobility and English Catholics in Counter-Reformation Europe (Veronika Čapská) 139

MAREN LORENZ – Menschenzucht. Frühe Ideen und Strategien 1500–1870 (Michal Šimůnek) 142

JAKUB RÁKOSNÍK, MATĚJ SPURNÝ, JIŘÍ ŠTAIF – Milníky moderních českých dějin. Krize konsenzu a legitimity v letech 1848–1989 (Pavel Kladiwa)	145
SARAH LEMMEN – Tschechen auf Reisen: Repräsentationen der außer-europäischen Welt und nationale Identität in Ostmitteleuropa 1890–1938 (Filip Herza)	150
JAROMÍR MRŇKA – Limity lidskosti: Politika a sociální praxe kolektivního násilí v českých zemích 1944–1946 (Jakub Novotný)	153
KATEŘINA LIŠKOVÁ – Sexual Liberation, Socialist Style. Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989 (Jan Seidl)	157
EVA HAHNOVÁ – Češi o Čechách. Dnešní spory o dějiny (Veronika Středová)	166
Editorial Note	175
Upozornění redakce	177

JAROMÍR MRŇKA, *Limity lidskosti: Politika a sociální praxe kolektivního násilí v českých zemích 1944–1946,*

Praha 2019, Ústav pro studium totalitních režimů,
344 s., ISBN 978-80-88292-31-9

Limity lidskosti Jaromíra Mrňky jsou knihou o násilí a jako taková se navzdory své čtivosti čte nesehadno. Pojem násilí běžně evokuje cosi zavrženíhodného, zvířeckého a zlého. Násilné trestné činy, tedy činy směřované proti tělesné i psychické celistvosti člověka, jsou právními řády nejen liberálně-demokratických států pokládány za obzvláště závažné. Násilí, zejména vražedné násilí, které není označeno jako násilí hrané či virtuální, je pokládáno za cosi cizího. Ostatně, sérioví či masoví vrazi a násilníci jsou nazýváni „bestiemi“ či „zrůdami“, i když prokazatelně přísluší k lidskému druhu. Pokud však máme tento fenomén studovat, je třeba představu nelidskosti extrémního násilí uvážlivě odmítnout, nikoli však esencialistickým vyviněním se ve smyslu: „To ne člověk, to příroda.“ Autorovo odmítnutí cizoty extrémního násilí je, troufám si říct, úctyhodný emocionální výkon.

V kánonu západního myšlení je pro násilí ikonickým sociálním, politickým a psychologickým kontextem druhá světová válka. Předkládaná kniha se věnuje kolektivnímu násilí v letech 1944–1946. Toto období však není odtrženo od éry „dlouhých 40. let“, tedy let 1938–1954. Roky 1944–1946 jsou lety, v jejichž středu, tzn. na přelomu dubna a května 1945, dochází k rozkladu nacistického státně-strukturálního násilí ve prospěch živelných násilných rituálů, a k postupnému znovuustavení československé státní moci a jejího strukturálního násilí. Po celé zkoumané období je typický výskyt oportunního násilí, zejména majetkové a sexuální povahy. Autor kombinuje střednědobou perspektivu „dlouhých 40. let“, v nichž státní moc přijala nové a rafinovala staré metody výkonu násilí, a tyto pak ve společnosti aplikovala, se sociálně psychologickými a mikrosociologickými přístupy, které se zabývají konkrétními situacemi a jejich sociální dynamikou. Ústřední část knihy sestává ze dvou oddílů: *Bezmezná násilí 1944–45*, věnující se pochodům smrti organizovaným koncentračními tábory, partyzánské válce a protipartyzánským operacím, pražskému povstání a prvnímu květnovému týdnu po osvobození; *Očistné násilí 1945–46*, které jde od vyhánění německého obyvatelstva z měst přes obsazování, vyvražďovací kampaně a vyhánění v pohraničí až po praxi v táborech, nucenou práci a přesídlování.

Metodologické inspirace čerpá autor zejména z děl sociologa a historika Charlese Tillyho, sociologa Randalla Collinse a sociálního psychologa Philipa

G. Zimbarda. Tilly autora inspiroval svou typologií násilných interakcí, podle nichž je možné jednotlivé případy kolektivního násilí v českých zemích rozdělit a kategorizovat. Zimbardo a Collins pak poskytují sociálně-psychologické, resp. sociologické modely, které autor může historizovat a testovat.

Dle autorovy aplikace typologie násilných interakcí Charlese Tillyho¹ se v českých zemích odehrávaly vražedné zápasy mezi partyzány a nacistickými bezpečnostními složkami, které s blížícím se koncem války přerůstaly ve vyražďovací kampaně. Několik dní bezprostředně po konci války dominovaly násilné přechodové rituály, které poté nahradilo násilí obnovujícího se státu, reprezentovaného partyzány, revolučními gardisty, propuštěnými vězni koncentračních táborů či příslušníky armád, kteří se stali specialisty na násilí.² Toto násilí mělo podobu především politicky zaštitěné etnické očisty, tedy vyražďovacích kampaní, vyhánění, a ekonomicky podmíněné redukce „nepřátelského obyvatelstva“ na nucenou pracovní sílu, které právě etnická očista podbířovala.

Phillip G. Zimbardo na začátku 70. let minulého století proslul svým Stanfordským vězeňským experimentem (SPE), v němž zkoumal psychologické okolnosti hierarchických vztahů mezi vězni a dozorcí, zejména se zaměřením na moc. Autor operuje s předpokladem, že Zimbardovy teorie jsou nosné ve výjimečných podmínkách hierarchických kolektivů a institucí, typicky věznic. Teze týkající se agrese, násilí a schopnosti páchat zlo, které Zimbardo v 70. letech postuloval,³ vyvolaly a dosud vyvolávají kontroverze, dokonce do takové míry, že se k nim v roce 2018 znovu vyjadřoval.⁴ Zimbardovo dílo posloužilo například Christopheru Browningovi k vysvětlení jednání (ochotného katanství) příslušníků 101. záložního praporu pořádkové policie ve východním Polsku v období nacistické okupace⁵ a získalo pozornost v souvislosti se zločiny amerických vojáků ve věznici Abú Ghrajb, které reflektoval v knize *Luciferův efekt*.⁶ Z pochopitelných

- 1 CHARLES TILLY, *Politika kolektivního násilí*, Praha 2006.
- 2 „Specialista na násilí“ je jednatel, který díky výcviku dokáže kanalizovat svůj hněv a strach a jednat v násilných situacích efektivně.
- 3 Zimbardovu práci z metodologických a etických pozic kritizoval již v roce 1973 ERICH FROMM, *Anatomie lidské destruktivity*, Praha 1997, s. 63–71.
- 4 Zimbardo reagoval mimo jiné na knihu THIBAULTA LE TEXIERA, *Histoire d'un mensonge: Enquête sur l'expérience de Stanford*. Le Texier v roce 2019 v polemice pokračoval na stránkách časopisu *American Psychologist* – *Debunking the Stanford Prison Experiment*, in: *American Psychologist* 2019, č. 7; s. 823–839. Zimbardova reakce z roku 2018 je přístupná na <https://www.prisonexp.org/response>.
- 5 CHRISTOPHER R. BROWNING, *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*, Praha 2002.
- 6 PHILIP G. ZIMBARDO, *Luciferův efekt. Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*, Praha 2014.

důvodů je Zimbardo pro autora vysoce funkčním myslitelem. Bylo by tedy vhodné, kdyby byly v knize metodologické i etické kontroverze, jimiž je SPE od svého prvního zveřejnění provázen, představeny i mimo poznámku pod čarou.

Mikrosociologické teorie Randalla Collinse⁷ o sociální dynamice konfliktního jednání a násilí pomáhají vysvětlit iracionální, extrémně intenzivní násilí ve veřejném prostoru, které bylo typické pro konečné fáze války a období bezprostředně navazující. Jaromír Mrníka se opírá především o Collinsovo pojetí „konfrontačního napětí“, jež je psychosociálním prahem, který je nutno překročit k akutní fyzické agresi. Výše této bariéry je odvislá od situace a je potřebná k vysvětlení specifčnosti specialistů na násilí. Konfrontační napětí dokážou specialisté na násilí díky rutině a výcviku překračovat a promítat do společnosti.

Zejména za pomoci Tillyho typologie autor usouvztažňuje historickou materii, kterou ve svých dílech zprostředkovali autoři a autorky věnující se buď druhé světové válce, nebo období poválečnému. Za velmi užitečné a přínosné považují, že jsou data z děl Františka Nedbálka, Tomáše Staňka a Jiřího Padevěta promítnuta do řady map, které doprovázejí text.⁸ Kniha testuje teoretická východiska na příkladech násilných událostí, které jsou v historickém vědomí pokládány za typické. Jedná se o násilí německých pořádkových sil a jejich partyzánských protivníků v období konce války, či násilí páchaného příslušníky československých silových složek v období po druhé světové válce. Autor, opírající se o koncept specialisty na násilí, vysvětluje podobu kolektivního násilí skrze jednání nižších stupňů velení a jednání příslušejících aktérů v terénu. Podotýká, že tito aktéři měli rámcovou představu o svém úkolu, byl indikován smysl či cíl počínání, avšak metody byly ponechány plně v jejich režii. Tím dle svých slov koriguje například teze o organizovanosti divokého odsunu shora. Podle autora to totiž byli právě specialisté na násilí, kdo sehrál v distribuci násilí rozhodující roli.

Jak jsem již předeslal v první větě této recenze, *Limity lidskosti* jsou čtivým počinem. Rád bych vyzdvihl vyvážený jazyk, který autor použil, jelikož u takového tématu se vzhledem k jeho palčivosti a tabu srovnávání nacistické nadvlády a tzv. třetí republiky sklouznutí k ryze odsuzující rétorice stává očekávatelným východiskem. Text k čtenáři promlouvá zároveň věcně i lidsky, není odosobněným výčtem masakrů ani expresivním popisem zvěrstev té či oné strany. Po-

7 RANDALLA COLLINS, *Violence. A microsociological theory*, Princeton 2008.

8 Jako zdroj dat pro mapy autorovi posloužily následující publikace: FRANTIŠEK NEDBÁLEK, *Železniční transporty a pochody smrti vězňů koncentračních táborů a válečných zajatců přes české země. Zima a jaro 1945*, Ústí nad Labem 2005; TOMÁŠ STANĚK, *Poválečné excesy v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Praha 2005; JIŘÍ PADEVĚT, *Krvavé finále. Jaro 1945 v českých zemích*, Praha 2015; TÝŽ, *Krvavé léto 1945. Poválečné násilí v českých zemích*, Praha 2016.

zitivnímu čtenářskému dojmu napomáhá skutečnost, že autor použít prameny, například svědectví pozorovatelů, pachatelů či obětí, ke slovu. Tato technika je doplněna interpretací jednání aktérů pod vlivem působení situačních sil a odvolává se na psychosociální mechanismy sociální facilitace, dehumanizace a rozptýlené zodpovědnosti Phillipa Zimbarda a sociální dynamiku násilných interakcí Randalla Collinse.

Vedle násilí prostupuje celou knihou téma limitu či hranice. Excesivní násilí je pojímáno jako posouvání či překonávání společenských i osobnostních bariér. Násilí na lidských bytostech, které ovšem přísluší (ať už skutečně či domněle) k nepřátelské skupině, je umožněno tím, že je těmto bytostem upřena lidskost, tedy že jsou vykázáni za hranici společenství, ba přímo lidského druhu. Takovéto hranice působí nejen v probíhajících situacích, ale také v historickém myšlení, tedy jako projekce historických „my – oni“ do pozdějších přítomností. Překročením jedné z těchto hranic bylo polistopadové nabourání protiněmeckého narativu českých dějin a otevřená, do veřejného prostoru postupně prosakující kritika poválečného nuceného vysídlení Němců z českých zemí. Výzkumy Tomáše Staňka a Adriana von Arburg posléze demontovaly argumenty o ryze spontánní povaze tzv. „divokého odsunu“, jimiž byla exkulповána poválečná československá státní moc. Autor si je těchto historiografických hranic vědom a má ambici do nich pomoci této knihy zasáhnout.

Zásadní otázkou této knihy je, nachází-li se násilí, jež je objektem autorova zkoumání, za limity lidskosti, anebo zda se naopak pohybuje v jejich rámci. Vyloučení násilí vede čtenáře k morálnímu odsudku či ignoraci a násilí neproduktivně tabuizuje.⁹ Opačná pozice nabízí dva přístupy: toleranci či přijetí násilí, tedy jeho bagatelizaci či normalizaci, nebo reflexi násilí, což je postoj, který Jaromír Mrňka zaujímá.

Autor této knihy si vytyčil ambiciózní cíl: přemostit propast, která leží mezi zkoumáním násilí nacistické okupační moci a násilí tzv. třetí republiky. Činí tak hledáním kontinuit a diskontinuit v sociální praxi interpersonálního, zejména kolektivního násilí. Přejme si, stejně jako české debatě o historii, aby se mu tuto propast podařilo přemostit.

Jakub Novotný
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

9 Jak podotýká CH. BROWNING, *Obyčejní muži*, s. 159–160, vykázání fenoménu holocaustu a jeho pachatelů do neopakovatelné minulosti nacismu v lidech může vyvolat pocit falešného bezpečí.